

Indicis per a la recerca del llinatge de Sor Joana Agnès de la Creu

Autor: Mercè Pijoan

Data de publicació: 11-11-2016

Per què Sor Joana de la Creu, escriptora mexicana del s. XVII, té en el seu escut les barres catalanes? Com es deia realment? Quins eren els seus parents propers? I l'ascendència familiar? Comunicació al 15è Simposi d'Arenys d'Amunt de la Mercè Pijoan.

El quadre

L'escut amb tres barres catalanes que s'observa en un retrat de Sor Joana de la Creu planteja importants interrogants al voltant de la veritable identitat d'aquesta dona mexicana. Va ser una personalitat catalana o potser era el seu llinatge qui provenia de la nostra nació? I és que Sor Joana fou una dama d'ascendència familiar de la qual ens ha arribat incert, tot i haver destacat al segle XVII com a escriptora, teòloga, feminista i religiosa. El quadre a què em refereixo està exposat al Museu d'Amèrica de Madrid i duu el títol Sor Juana de la Cruz. El reproduïxo a continuació.

Sor Juana de la Cruz

L'autor és desconegut. En el quadre hi consta només el retrat que copia la figura d'aquesta religiosa. Està datat del segle XVIII. Els historiadors de l'art l'inclouen dins el gènere anomenat monges coronades, molt freqüent a Mèxic. En aquesta mena de llenços es retratava la novícia el dia que prenia els hàbits. La pintura en qüestió és d'accés públic a través de Google arts. Allí se'n fa el comentari següent:

“La part superior del cos de Sor Joana apareix de cara, una mica girat cap a la dreta de l'espectador. Va vestida amb l'hàbit complet de l'orde dels jerònims, en consonància al convent que ella va fundar a Mèxic, tal com s'explica en el llarg text biogràfic que acompanya el retrat. La imatge correspon als usuals retrats de “monges coronades”, tal com les

solien reproduir els pintors mexicans durant el segle XVIII. Aquests normalment retrataven les dones joves que havien de ser monges el dia que feien els vots. Les novícies porten una profusa decoració feta amb corones de flors —fet que dóna nom a aquest gènere—, i altres guarniments semblants. Sor Joana aguanta damunt del pit la jaqueta d'armes de l'orde. Aquestes dones que estan a punt de prendre els hàbits eren sovint pintades per artistes de moda a l'època i anaven acompanyades per diverses imatges de l'infant Jesús. En general, els retrats d'una gran personalitat creats durant el període colonial mexicà tenien un específic propòsit social. Els pintors es limitaven a representar figures d'un rellevant caràcter oficial: governadors, militars i alts membres religiosos. Tots ells estaven pintats amb la típica vestimenta que esqueia a llur posició i amb els símbols que reforcen aquesta funció. Els retrats de monges coronades significaven a l'època una important contribució iconogràfica. D'altra banda, reforçaven indubtablement el prestigi social no només de les representants sinó també de llurs famílies, qui, a través de donacions al convent de monges, cercaven, a canvi, l'estima pública i fer-se propaganda. Per aquesta raó no és inusual que la figura aparegués acompanyada de l'escut d'armes de la família i d'un escrit biogràfic, el qual sovint hi era afegit posteriorment”.

Efectivament, al peu del quadre hi ha una inscripció biogràfica --no l'hem poguda reproduir dins el quadre de més amunt-- que aporta valuosa informació. L'hem copiada. Fa així:

“M.R.M. Sr, Juana de la Cruz, nieta de D. Luis Cortes, quien fué hijo del Gran Capitan D. Hernando Cortes y Monrroy Conquistador de N.E y de Dã Antonia Arauz, heredera legitima de títulos y bienes que cedió á sus menores. Nieta de Dã Maria Cortes de Tabasco; profesó de 17 años en México, siendo la fundadora del Convento de San Gerónimo, el dia 20 de Octubre de 166(?)”.

Elements per a delimitar i esbossar línies de recerca

Així, doncs, el quadre en si mateix i la seva inscripció inferior ens proporcionen elements d'informació que permeten obrir diverses línies de recerca sobre la vera identitat del personatge:

L'escut d'armes. Tal com diu la inscripció a peu del quadre, l'escut fa referència al conqueridor Hernan Cortés i Monrroy. El dit escut conté, efectivament, tots els elements del seu blasó: l'àguila bicèfala, les tres corones, el lleó i la ciutat de Mèxic sobre la llacuna i les barres catalanes. Per tant, hauríem de situar Sor Joana com a membre d'aquesta família.

Com afegeix la inscripció, Sor Joana fou, també, néta d'en Luís Cortés i de la Maria Cortés de Tabasco. Ara bé, segons diverses fonts historiogràfiques, Sor Joana neix entre 1648 i 1651 i mor entre 1693 i 1695. Atès que l'Hernan Cortés neix el 1485 i mor el 1547, hem de situar el periple vital de Sor Joana unes vuit generacions posteriors (una generació cada vint anys) respecte a la del conqueridor de Mèxic. Així, doncs, deduïm que la inscripció del quadre emprà la paraula “néta” com a equivalent de “descendent”.

Així mateix, a la inscripció s'hi assenyalen clarament dues branques familiars de la família Cortés l'origen de les quals cal retrotraure al mateix Hernan Cortés. Una que derivaria d'en Luís Cortés, mentre que l'altra de la María Cortés de Tabasco. Sor Joana seria una descendent de les dues branques, les quals convergiran més endavant.

En Luís Cortés. Segons la historiografia oficial --i no pas segons la inscripció--, és fill de l'Hernan Cortés i de l'Elvira Hermosilla. Inicialment il·legítim, va ser legitimat amb posterioritat. La genealogia queda estroncada per aquesta branca dels Hermosilla.

La María Cortés de Tabasco. Néta de l'Hernán Cortés i, segons l'arbre geneològic que ens proporciona la historiografia, la Juana Ramírez de Arellano. Va tenir força descendència, cosa que sabem per l'arbre genealògic que hem adduït.

Però intentar reconstruir l'arbre genealògic de Sor Joana només a partir de les dades del text del quadre presentava una gran dificultat. Per aquest motiu, feta una inicial aproximació, convenia cercar d'altres fonts que ajudessin a fer avançar la informació. Aquesta informació l'hem trobada en les primeres planes de les primeres edicions de les seves obres. D'aquestes obres, per començar, n'hem fet una llista a partir de la data de publicació. És a dir, des de les primerenques obres editades en vida de l'escriptora fins a les edicions publicades pocs anys després de la seva mort, la qual, com he dit, s'escaigué entre els anys 1693 i 95. En un segon moment, ens hem fixat en les personalitats que apareixen en les obres. Són les següents.

Joana d'Aragó i Cortes

1a edició de Fama y Obras Posthumas a càrrec de la Juana De Aragón y Cortes.

Fent aquest exercici, crida l'atenció que a la portada de la 1a edició de Fama y Obras Pósthumas, publicada a Madrid el 1700, constés que aquesta edició es feia de la mà de "Dña. Juana de Aragon y Cortes, duquesa de Monteleon y Terra-Nova i marquesa del Valle de Guaxaca. A l'arbre genealògic, la Joana d'Aragó i Cortes resta situada com a descendent de l'Hernan Cortes i Monroy. En concret, del seu fill Martí, descendent legítim per raó de casament del seu pare amb la Juana Ramírez de Arellano. O sigui, germà de la Maria Cortes de Tabasco, assenyalada com a àvia o ascendent de Joana en el quadre de referència. Però Joana d'Aragó i Cortes, sempre segons l'arbre genealògic, no pertany a les dues branques familiars indicades. Tanmateix, haver trobat aquesta parenta col·lateral de Sor Joana és precisament el que em va fer pensar que en les portades o dedicatòries de les primeres edicions de les obres de la religiosa podia trobar claus de recerca sobre la seva família més propera.

Juan de Orue i Arbieta

Dedicatòria de l'obra a en Juan de Orue y Arbieta

A la 1a edició de les Obras, publicada a Sevilla el 1692, encara en vida de Sor Juana, ressalta a la portada la dedicatòria del llibre a en Juan de Orube y Arbieta. Recordem que és una primera edició. L'interior conté la dedicatòria extensa. El seu contingut fa pensar en la típica dedicatòria que una filla, sobre tot si és monja, faria al seu pare. Diu així:

"Perquè, essent como sóc branca de Biscaia i Vm. de les seves nobilíssimes famílies de les Cases d'Orue i Arbieta, tornin els fruits a llur tronc, i els rierols dels meus Discursos tributin llurs corrents al Mar a qui reconèixer el seu Origen [...]. i espero amb el temps oferir-n'hi d'altres".

Doncs bé, la cerca de dades sobre aquesta persona ha estat infructuosa, tot i que la portada diu que és cavaller de l'Ordre de Santiago i dels membres d'aquest orde n'hi ha força informació. Malgrat la falta d'informació a l'entorn d'en Juan de Orube i Arbieta, que, curiosament, no surt anomenat com a Juan de Asbaje, que és com la historiografia anomena el pare de Sor Joana, jo continuava mantenint la hipòtesi que aquest cavaller podia ser-ne el pare. Significaria que la primera biografia sobre Joana, escrita per en Diego Calleja una vegada morta, no havia tingut en compte aquest detall i que va anomenar de manera diferent el pare de la monja escriptora. I això significaria també que l'ocultació del llinatge de Sor Joana havia començat en vida d'ella. Pensem que el 1690 el bisbe Santacruz de Puebla, suposat "amic" de Joana, havia publicat sense permís d'ella l'anomenada Carta Atenagòrica, en què Sor Joana, a petició d'aquest bisbe, fa una crítica teològica de les tesis del jesuïta portuguès Antonio Vieira, tot defensant les tesis de Sant Agustí, Sant Tomàs i Sant Joan Crisòstom. Aquesta publicació va causar molt d'enrenou. El cas va estar a les envistes de la Inquisició i a Joana se li va prohibir d'escriure, cosa que era la seva gran passió. En aquest context, no és difícil d'entendre que la publicació d'Obras el 1692 pogués incomodar el pare de Joana, sobretot si aquest era una persona de posició. I es comprèn la voluntat d'amagar la identitat del llinatge de Joana ja durant la seva vida. De fet, ella mateixa parla de l'ocultació de la seva identitat en un poema:

"No sóc jo la que penseu

sinó es que allà m'heu donat

un altre ésser a les vostres plomes

i un altre alè als vostres llavis.”

També La Dorothy Schons, estudiosa nord-americana que va dedicar molts esforços a investigar la vida de Sor Joana, diu això en un article titulat «Algunos parientes de Sor Juana», quant a la identitat de la poetessa:

“El Pare Calleja diu que la família Asbaje fou de Vergara, a Guipúscoa. No vaig poder trobar rastre del nom quan vaig ser-hi l'estiu de 1926. Vaig fer cercar en els registres parroquials el nom Asbaje. Res. Els naturals del poble em van dir que aquell nom no semblava basc, que no l'havien sentit mai, i que el Pare Calleja segurament es devia haver equivocat. És d'esperar que una altra persona més afortunada que jo aclareixi tot això amb proves concloents”.

Sembla com si el quadre de referència, pintat al segle XVIII i amb posterioritat a la mort de Sor Joana, ens enviés un missatge clar: “L'origen de Joana és l'alta noblesa però no et dic qui són els seus ascendents immediats sinó que em remunto a unes generacions anteriors”.

Per acabar aquest apartat, destaco un detall rellevant: Juan Orube y Arbieto, la persona a qui és dedicat el llibre segons ho veiem a la portada, és també, segons ho veiem unes pàgines més enllà, la persona a qui es concedeix la llicència reial per a la impressió i venda del llibre i, a la vegada, és la persona que la demana. Si es manté la hipòtesi que fos el pare de Joana, és plausible que, com a cap legal de família, fes els tràmits de publicació de l'obra, que aquesta li fos dedicada i que, tanmateix, amagués el seu nom real.

Llicència d'impressió a favor d'en Juan de Orue

Fèlix Fernández de Córdoba Cardona i Aragó:

Continuant amb el mateix sistema d'estudi, a la 2a edició de Fama y Obras Póstumas, publicada a Barcelona el 1701, crida l'atenció que després de la nota biogràfica d'en Diego Calleja, en Fèlix Fernández de Córdoba Cardona i Aragó, amb una tirallonga de títols nobiliaris, encapçali els poemes que els tercers dediquen a Joana. Aquest baró consta a l'arbre genealògic com a descendent de la Maria Cortes de Tabasco i, a més, correspon a la mateixa generació de Sor Joana. Es podia apuntar, en conseqüència, la hipòtesi que en Fèlix podria ser-ne un germà.

Poema dedicat a Sor Joana per part d'en Fèlix Fernández de Córdoba Cardona i Aragó

Trets biogràfics de la vida de Joana

Identificades aquestes dues persones, corresponia analitzar els trets biogràfics de la vida i la família de Joana basats en la biografia escrita per Diego Calleja a les edicions de les obres de la poetessa posteriors a la seva mort. La Biblioteca Miguel de Cervantes en fa un resum:

- Té diverses germanes i germans, de diferents pares; la historiografia en destaca un germanastre nascut el 1655;
- Pare absent;
- 1660 porten a viure la nena Juana amb l'avi matern;
- 1663 Juana entra a la cort del virrei de Mèxic;
- 1687 mor la mare de Juana.

Hipòtesi d'encaix

Intentem veure si podem fer encaixar les dades de la biografia oficial de Joana amb les que es deriven de l'arbre genealògic familiar. Hem seguit l'arbre genealògic dels Cardona Fernández de Córdoba de l'Enciclopèdia Catalana i el de les Xenealoxias do Ortegal.

Xenealoxías do Ortegai

Pare (hipòtesi): En Francesc de Cardona Fdez. de Córdoba (+1688-98); duc de Soma, Comte de Palamós, Virrei de Catalunya. Els càrrecs a Europa podrien explicar aquest pare absent.

Germanastre (hipòtesi): En Fèlix de Cardona Fdez. de Córdoba i Aragó (1654-55 +1709); duc de Soma, Comte de Palamós. Va ser president del Consell d'Índies el 1702. La data de naixement coincideix amb la data que la historiografia dóna com a data de naixement d'un germanastre de Joana de la Creu.

Mare (hipòtesi): En Francesc de Cardona Fdez. de Córdoba va tenir quatre esposes, una de les quals la seva cosina germana de la família Cardona, l'Anna Pimentel de Córdoba, filla de Francesca Cardona i l'Enrique Pimentel. La meua hipòtesi és que la mare de Sor Joana seria aquesta dama, la qual va ser marquesa de Tàvara i comtessa de Villada (+1676-86). La data de la seva mort s'aproxima molt a l'any de mort de la mare de Sor Joana de la Creu segons la historiografia oficial: el 1687.

Diverses germanes (hipòtesi): Consten diverses germanes en l'arbre geneològic de la família.

Avi patern (hipòtesi): L'Antoni de Cardona.

Àvia paterna (hipòtesi): la Teresa Pimentel, que podria ser descendent de Maria Cortes de Tabasco i, per tant, es podria formular la conjectura que l'enllaç d'Antoni de Cardona amb Teresa Pimentel podria ser un punt de connexió entre les dues branques familiars que he esmentat al començament.

Àvia materna (hipòtesi): la Francesca de Cardona, germana de l'Antoni de Cardona.

Avi matern (hipòtesi): l'Enrique de Pimentel, marquès de Tavera, Lloctinent d'Aragó, mort el 1663. Precisament en aquest any, Joana, després d'haver viscut amb el seu avi, entra a la cort del virrei de Mèxic.

Així, doncs, qui devia haver estat Sor Joana? Segons aquesta hipòtesi, Sor Joana seria una de les filles d'en Francesc de Cardona i l'Anna Pimentel: o bé la Lluïsa, o bé la Teresa. Ambdues foren monges i moren el 1694.

Altres coincidències biogràfiques a ressaltar

Com hem vist, la genealogia corrobora l'origen noble que indica el retrat de Sor Joana de la Creu amb què hem començat aquest article. De fet, Joana, en una de les seves obres de teatre anomenada «Los empeños de una casa», posa en boca d'un dels personatges --Leonor-- els inconvenients de néixer noble. Quasi sembla una sensació realment viscuda per l'autora:

“Jo vaig néixer noble. Aquest fou
del meu mal la primera passa,
que no és petita dissort
néixer noble un dissortat;
que encara que la noblesa sigui
joia de preu tan alt,
és joiell que en un trist
només serveix de destorb” (p. 389).

I en darrer lloc, vull fer referència a la dedicatòria que Sor Joana de la Creu fa a Santa Anna, mare de la Verge Maria, a l'encapçalament de les poesies lírico-sacres contingudes a les seves Obras, que va ser publicat a Sevilla el 1692. Sor Joana escriu aquests versos:

“Filla d'Anna sóc [diu Joana, posant-se en lloc de la Verge, recordem la hipòtesi que la mare de Sor Joana seria l'Anna Pimentel],

a qui la gràcia donà nom gran [la mare de Joana era una dona d'alta noblesa i la Verge és la mare de Déu],

a qui donà prole fecunda [Anna Pimentel va tenir molts fills, tots som fills de Déu];

a qui generà impecable [homenatge a la mare i a la Verge]”.

Aquests versos, si bé estan referits, com deia, a la Verge Maria, també es poden llegir en clau íntima i familiar. Així, ens podrien corroborar que el nom de la mare de Sor Joana de la Creu era Anna, tal com he indicat quan em referia a l'arbre genealògic.

En resum, em sembla que a través del que he exposat hi ha indicis suficients per continuar una recerca més aprofundida que ens pugui donar llum sobre el vertader llinatge de Joana Agnès de la Creu.

Mercè Pijoan

